

BİLGE MARTAN

**İZMİR'İN
KENTSEL
BELLEĞİNİN
İZİNİ SÜRMEK**

HAKİKAT ADALET HAFIZA MERKEZİ

Ömer Avni Mahallesi İnönü Caddesi, Akar Palas
No: 14 Kat: 1 Beyoğlu 34427 İstanbul | 0212 243 32 27

info@hafiza-merkezi.org | www.hakikatadalethafiza.org

İzmir'in Kentsel Belleğinin İzini Sürmek

Mayıs 2024

Yazan: Bilge Martan

Yayıma hazırlayan: Koray Löker

**hafıza
ve
gençlik**

Bu e-kitap, Hafıza Merkezi'nin 01.06.2022 – 01.01.2024 tarihleri arasında yürüttüğü Hafıza ve Gençlik programı kapsamında hazırlanmıştır ve içeriğinden yalnızca yazarları sorumludur. Araştırmaya dair daha fazla bilgi için Bilge Martan [bilgemartan@gmail.com] ile iletişime geçebilirsiniz.

Çalışmanın tüm aşamaları boyunca önerileri için Foti Benlisoy'a, Hafıza ve Gençlik ekibi başta olmak üzere tüm Hafıza Merkezi ekibine, çeşitli sebeplerle çalışmanın gecikmiş olduğu dönemlerde dahi çalışmaya devam etmem için yüreklendiren ve katkılarını esirgemeyen Noemi Levy Aksu ve Mert Koçak'a, Hafıza ve Gençlik Projesi ikinci dönem katılımcılarına, Hrant Dink Vakfı'na, arşivlerini benimle paylaşan TMMOB Şehir Plancıları Odası İzmir Şubesi'ne ve Ural Dede'ye, TMMOB Mimarlar Odası İzmir Şubesi'ne, Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi çalışanlarına, sorularımı yanıtlayan ve bilgilerini paylaşan Dr. Erkan Serçe ve Talat Ulusoy'a, kaynaklarını paylaşan ve çalışmayı kolektif bilinçle geliştirmek için tartışma ortamları yaratan Serap Çiğdem Şahin'e, Ceylan Ekin Işık'a ve Diyar Saraçoğlu'na ve çalışma süresi boyunca yolumun kesiştiği, benimle birlikte düşünen dostlarıma çok teşekkür ederim.

HAKİKAT ADALET HAFIZA ÇALIŞMALARI DERNEĞİ YAYINLARI

© Hakikat Adalet Hafıza Merkezi, Mayıs 2024

Don Mitchell'e göre kent, farklılığın yaşadığı yerdir. Farklı projeleri olan farklı insanlar kentin biçimi için, kamusal dünyaya erişim koşulları için ve hatta şehre tabiiyetle ilgili hakları kazanmak için birbirleriyle mücadele etmek zorundadır. Kent bu mücadeleden bir eser olarak, tekil olmayan kolektif bir proje olarak doğar ve yeni yaşama şekilleri, yeni iskan şekilleri icat edilir. Ancak içinde yaşadığımız burjuva şehriyle ilgili problem şehrin farklılıkları ortak yaşam alanı haline getirmekle aslında ilgilenmeyen baskın bir sınıf ve bir dizi ekonomik çıkar tarafından, katılımcı olmaktan ziyade el konulan bir yapı haline getirilmiştir¹. Lefebvre'e göre kent, bir toplumun arazideki izdüşümüdür. Mekânlardaki tüm yaşanmışlıklar, bugün ve gelecekte potansiyel bir hatırlamaya neden olur. Bu hatırlama eylemi ise mekânların bireysel ve toplumsal bellek oluşumuna katkısıdır.²

Hafıza Merkezi'nin Hafıza ve Gençlik çalışması kapsamında İzmir'in mekân hafızasını kentsel politikalar üzerinden okumaya çalıştım. Çalışmanın süreç içinde genişletilmeye ve derinleştirmeye ihtiyacı olduğu açık. Bu çalışma, Büyük İzmir Yangını sonrası kent politikalarının mekândaki izini sürmeyi amalıyor. Bu yüzden İzmir'in tarihi kent merkezi ve yangından tahrip olan ilçesinden derdimi daha iyi özetleyeceğini düşündüğüm, üzerine tartışmak istediğim beş mekânı seçtim ve Büyük İzmir Yangını sonrası o mekânlara ne olduğunun kısacık bir özetini çıkarmaya çabaladım.

Hakikaten, kim yakmıştı İzmir'i? Resmi kaynaklar İzmir yangını kimin/kimlerin çıkardığı konusunda hemfikir değildi. Bense yangını kimin çıkardığı değil de, mekânların hafızalarının hangi politikalarla silikleştirildiği sorusuyla yola çıktım. İzmir ile ilgili çalışan araştırmacıların kaynaklarını, elden geldiğince inceledim. Her ne kadar farklı kaynaklardan faydalansam da konunun kapsamı ve büyüklüğüne göre, inceleyebildiğim kaynaklar oldukça kısıtlı kalıyor. Süreci sermaye, kapitalizm ve ulus-devletleşme sürecinden ayrı değerlendirmek imkansız çünkü günümüzde kapitalizmin "unutturmak" için kullandığı en büyük araçlarından biri de kentsel politikalar. Bu mekânların "başına gelenler" de bunun özeti niteliğinde olsa da daha detaylı analizler haddimi ve çalışmamın kapsamını aşıyor, tartışmayı büyük ölçüde okuyanlara bırakmayı tercih ediyorum.

1 Don Mitchell, Kent Hakkı: Sosyal Adalet ve Kamusal Alan Mücadelesi. Ayrıntı Yayınları, s.37

2 Henri Lefebvre, Kentsel Devrim. Sel Yayıncılık, s.66

Seçilen mekânlardan biri, şu an yerinde İzmir'in en bilinen parklarından, yakın zamana kadar uluslararası fuara da ev sahipliği yapmış Kültürpark'ın bulunduğu Haynots Ermeni Mahallesi. Bu mekânın seçilme sebebi, İzmir için büyük bir kırılma noktası olan ve şehrin yapısını tamamıyla değiştiren 1922'deki Büyük İzmir Yangını'nda Ermeni Mahallesi'nin yok olması, yerine bir şehir parkı yapılması ve günümüze dek geçirdiği süreç. İkinci mekân, adını Ermenilerin kurduğu basımhaneden alan Basmane garı ve çevresi. 1922 öncesinde yoksul seferadların yaşadığı, şimdi de Suriyeli göçmenlere yaşam alanı olan kortejolar, sinagoglar, kiliseler ve şu anki kullanımlara değiniliyor. Üçüncü mekân, Ermeni, Giritli mübadil ve ardından Kürt toplulukların hafızasını barındıran Kadifekale. Dördüncü mekân, sermaye üzerine bir çekişmeyle İzmir'in merkezinde çukur olarak kalan, eski Ermeni Hastanesi'nin yeri. İçinde hastalarıyla yakılan bir hastane olmasıyla değil; sermaye ve yerel yönetimin yaşadığı çıkar çatışması sebebiyle kent merkezinde büyük bir çukur olarak kalmasıyla anılır İzmir'de. Beşinci ve son mekân ise İzmir yangınından sonra Selanik'ten mübadele ile gelen Romanlar tarafından yeniden yaşam bulan, Rumca "Ölümler Yeri" anlamındaki Mortakiya'dan dönüşen adıyla Murtake, bilinen kullanımı ile Teneke, resmi adıyla Ege Mahallesi.

1922 ve öncesinde İzmir'in Genel Yapısı ve Büyük İzmir Yangını

İzmir'in 1922 öncesi nüfusunu öğrenebilmek için seyyahların kayıtlarını veya raporları incelediğimizde birbirinden oldukça farklı veriler görürüz. Erkan Çiçek, bu tutarsızlıklarda ekonomik-siyasi çıkarların etkisi olduğu gibi, özellikle adalar ile Batı Anadolu kıyılarındaki yer değiştirmelerin ve 1. Dünya Savaşı ertesine kadar süregelen göç dalgalarının da etkisi olduğunu ifade eder.³ Nitekim, 1914 yılına ait Osmanlı resmi nüfus sayımında İzmir'in nüfusu 639.657 olarak verilirken aynı yıla ait Fransızca bir yıllık bu sayıyı 500.000 olarak verir. Etnik dağılım konusundaki farklılığa baktığımızda ise İzmir sancağındaki nüfus resmi istatistiğe göre 378.894 Müslüman Türke karşılık 217.686 Ortodoks Rum bulunurken Fransızca yıllığa göre 120.000 Türk'e karşılık 320.000 Rum yaşamaktadır. ABD İzmir Konsolosluğu verilerine göre ise savaş öncesi İzmir nüfusu 400.000 dolayındadır. Bunun 165.000'i Türk, 40.000'i Yunan uyruğunda olmak üzere 155.000'i Rum'dur.⁴ Aynı yıla ilişkin Ticaret Rehberi'nin⁵ mekân kullanımlara ilişkin verdiği bilgiler, durumu anlamamızı kolaylaştıracak ipuçları taşır; İzmir'de 43 cami, 47 mescit ve tekke, 40 kadar kilise (otuzdan fazlası Rum-Ortodoks, ikisi Ermeni Ortodoks, kalanı Katolik ve Protestan kiliseleridir), 15 havra bulunmaktadır. İzmir çok çeşitli cemaatlere ev sahipliği yapar; Rumlar, Yahudiler, Ermeniler ve Latin Katolikler bu cemaatlerden en büyükleridir. Şehir dokusunda herkesin yeri konusunda şehirliler arasında konsensüs olduğu, haritalardan da görülmektedir. Yandaki 1901 yılına ait haritada⁶ mahallelerin adları ve şehirdeki konumları görülebilir⁷.

3 Erkan Serçe, *Kebikeç Dergisi Sayı 4*, 1996, Sf. 162.

4 General Information, *Smyrna Social Survey*, 1921'den alıntılan Erkan Serçe, *Kebikeç Dergisi Sayı 4*, 1996, Sf. 163.

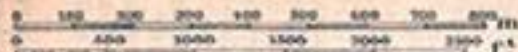
5 İZMİR 1914 Aydın Vilayeti 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi

6 Mayes, 1901. Leipzig.

7 George Poulimenos arşivinden alınmıştır.

SMYRNE

1 : 18.000

Consulats : 1 Allemagne C2, 2 Autriche-Hongrie B C 3/4,
3 Etats-Unis d'Amérique C3, 4 France C3, 5 Grande Bretagne C3,
Postes : 6 Allemagne B3/4, 7 Autriche-Hongrie C4,
8 France B4, 9 Grande Bretagne C4, 10 Russie B3, 11 Turquie B4.

GOLFE

DE SMYRNE

PORT

La Pointe

Gare de la Pointe

Théâtre des Opéra

Magasins à charbon

Palais Gour

Grande Caserne d'Infanterie

Placé des Minoures

Prison de Ville

Temple de Kouziap

Belvédère

Théâtre des Opéra

Théâtre de la Ville

Théâtre de la Pointe

Théâtre de la Caserne

Théâtre de la Gare

Théâtre de la Place

Théâtre de la Rue

Théâtre de la Montagne

Théâtre de la Colline

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Théâtre de la Vallée

Mont Pagus

Ancienne Forteresse

Serdin

Georgelin de 19. yüzyıl sonunda yörede kökü eskiye dayanan farklı gruplar olduğunu vurgular: “Bütün cemaatler en geç 15. yüzyıldan, İspanya’dan kovulan Yahudiler geldiğinden beri buradaydılar. Osmanlı İmparatorluğu’nun çizdiği çerçevede beraber yaşıyor, üstelik görüldüğü kadarıyla İmparatorluğun her yerinden daha iyi başarıyorlardı.” Georgelin bir barış ortamından bahseder ama bununla birlikte, şehirdeki farklı gruplar arasında gerilimler olduğunu da belirtir. Şehirde batılıların şehrin ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir yere sahip olmaları, batılı savaş gemilerinin İzmir’e uğraması gayrimüslimler lehine bir statüko yaratmaktadır. 19. yüzyılda İzmir’in nüfusunda Türkler giderek azalmıştır. En az 1908 yılına kadar bu şekilde devam eder. İzmir Avrupa kentleri arasında anılır. Georgelin eğitimdeki atılım, politik modernizasyon, eğlenme ve dinlenme alanlarının Avrupa’yla bir hale getirilmesinin, şehirdeki iki büyük grup olan müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki mesafeyi iyice arttırdığını belirtir. Osmanlı şehri İzmir, artık Rum elitlerini de memnun edememeye başlamışsa da Yunan’ın doğusundaki uzantısı olarak kabul edilir. Rumlar arasında Osmanlı karşıtı sesler artmaya başlar. Ermeni nüfus da Osmanlı cemaatinin milliyetçi hedeflerine aykırıdır.⁸

Georgelin, İzmir yangınına Doğu Akdeniz’deki kozmopolit şehirleri ortadan kaldıran genel hareketin bir parçası olarak okur. Öyle ya, 20. yüzyılın başında Odessa’nın ve İzmir’in, Nazi işgali sırasında Selanik’in, 1950’lerde Mısır, İskenderiye ve İstanbul’un toplumları genellikle şiddet içeren ortamlarda bir bir ortadan kalkmıştır. 1922’deki Büyük İzmir Yangını’nda Rum ve Ermenilerin yaşadığı mahalleler, büyük ölçüde yok olur. Tahribatın derinliği sebebiyle Eylül 1922’deki Büyük İzmir Yangını, İzmir şehri açısından önemli bir kırılma noktasıdır. Şehrin üçte ikisini etkileyen yangın, İzmir mekânlarının dönüşümünde önemli yer tutar. Yangın sonrası şehir, tanınamayacak ölçüde değişmiştir. Yıkılmış olan şehrin büyük kısmı, eski dokunun hiç hesaba katılmadığı şekilde yeniden inşa edilir. Georgelin, şehirde modern Yunan ya da Ermeni tarihine dair bir iz yakalayabilmek için inatla, tarihçi inadıyla çalışmak gerektiğini ifade eder “Smyrna’nın Sonu: İzmir’de Kozmopolitizmden Milliyetçiliğe” adlı kitabında.⁹

İzmir Yangını

Georgelin, gözden geçirdiği tüm kaynaklarda yangının aynı anda, pek çok noktada başladığının belirtildiğine vurgu yapar.

Nitekim ben de, çalışma boyunca incelediğim kaynaklarda aksine rastlamadım. Tanıkların ifade ettiği noktalar ise Basmane Garı, Surp Stepanos Kilisesi, Ermeni Hastanesi ve Aya Paraskevi Rum kilisesinin karşısındaki sokaklara işaret eder. Yangın Ermeni mahallesinden sonra Aya Yorgi Rum Kilisesi’nin etrafına, doğudaki Tabakhane Mahallesi’ne, Hripsimyan Ermeni Kız Lisesi ve

Amerikan kız ortaokuluna, yayılır. Fransız konsolosu Graillet “Yangın bir şehrin göbeğinde, Ermeni mahallesinde; diğeri İzmir-Kasaba demiryolu üzerindeki gara yakın iki noktadan

8 Henry Georgelin, Smyrna’nın Sonu: İzmir’de Kozmopolitizmden Milliyetçiliğe, Bir Zamanlar Yayıncılık

9 Herve Georgelin, Smyrna’nın Sonu: İzmir’de Kozmopolitizm’den Milliyetçiliğe, Bir Zamanlar Yayıncılık

başladı. Sonra Orozdibak [Orosdi - Back] civarında üçüncü bir yer tuttu. Kısa süre sonra üç yangın birleşti, dehşet verici geceyle, şafakla, günle birlikte ilerledi.” diye bahseder. Rüzgar alevlerin yayılmasına elverişlidir, kuzeybatıdaki Rum ve Frenk mahallelerine doğru esiyordur. Bedestenler ve Frenk Mahallesinde dükkanların olduğu sokaklar yağmalandıktan sonra kül olur.

14 Eylül 1922 sabahı yanan binaların sayısı elli bini bulmuştur; evlerin yanında yirmi bir kilise, otuz iki okul, beş konsolosluk, yedi kulüp, beş banka, beş de hastane bulunur. Yangın 17 Eylül Pazar gününe dek sürer. “İzmir’in “Büyük Yangın”ı, bir “çağ yangını”dır” der Talat Ulusoy. Yangında ölenler, kesin sayısı bilinmeyecek kadar çoktur. Kordon’a yığılan kalabalıkta denize düşüp boğulan çok insan vardır; açlıktan ve hastalıktan ötürü yangını izleyen günlerde de ölen çocuk, kadın ve yaşlılar çoktur. 18-45 yaş arası erkekler ise 9 Eylül’den başlayarak Kayseri’deki toplama kampına yollanmak üzere toplanmıştır.¹⁰

Yazar Nevzat Onaran, 1922 yangınının şehri Hristiyanlardan temizlemeye yönelik olduğuna

vurgu yapar ve sürecin 1922 öncesinde başladığına değinir: “Ermenilerin Zmürnia ve Rumların Smyrna dedikleri İzmir’de 1914’te Rumların tasfiyesine başlandı ve 1922 sonuna gelindiğinde artık şehir tüm Hristiyanlardan temizlenmişti.” Resmi söyleme göre İzmir’in Rum ve Ermeniler tarafından yakılmasına Talat Ulusoy, “Büyük Millet Meclisi’nin, 23 Nisan 1920 ile 29 Ekim 1923 tarihleri arasında gizli-açık tüm tutanaklar herkesin rahatça anlayacağı sadeliğe kavuşturulsa, bu bile hakikati saklayan bütün duvarları yıkmaya değer¹¹” diye cevap verir.

¹⁰ Talat Ulusoy, Saklı İzmir Mekân Hikayeleri: Farklı Bir İzmir Rehberi, Sf. 45

¹¹ Talat Ulusoy, Saklı İzmir Mekân Hikayeleri: Farklı Bir İzmir Rehberi, Sf. 45

Fotoğraflar¹², yangının tahribatını gözler önüne sermektedir. 1922 yangını İzmir'in şehir yapısını neredeyse tamamen değiştirir. 1922'deki Büyük İzmir Yangını öncesi şehir Türk, Ermeni, Rum, Yahudi, Levanten ve Roman mahalleleri ile çeşitli kültürlerden insanlara ev sahipliği yaparken, yangından kurtulan kısım Alsancak (Punta), Kemeraltı, Yahudi ve Türk mahalleleri olur. Bugünkü Atatürk Lisesi, Fuar, Kahramanlar mahallesi ve Basmane civarları, yangından dolayı tamamen yok olur ve şehir çoğunlukla Rumların oluşturduğu Fasula, Agios Nikolas ve Demetrius, Agia Katerina, Mortakya gibi mahallelerin ve Ermenilerin Haynots Basmane mahallesinin üzerine kurulur.

Vasilis Bottas'ın "Smyrna Felaketi" adlı Tablosu

Yüzyılda neler oldu? Seçilen Mekânlar Üzerinden Okumak:

Haynots Mahallesi ve Kültürpark

Ermenilerin Yeri: Haynots

İzmir'e ilk gelen Ermeniler Kadifekale'ye yerleşir, şapel, mezarlık kurar. 16. yüzyıl sonlarına doğru tepelerden ayrılıp limana çok daha yakın olan; Kervan Köprüsü çıkışına yakın alanda bir Ermeni Mahallesi kurarlar. Mahalle, Haynots (Ermenilerin yeri) olarak anılır.

Kervan Köprüsü eskiden şehir sınırındır ve ötesinde bir dizi mezarlık vardır. Bunlardan sadece Yahudi mezarlığı günümüze kadar ulaşmıştır.¹³

1845 tarihli İzmir yangınında Ermeni Mahallesi neredeyse tümüyle yok olur. İşyerleri, Hırpsimyants Okulu, Surp Stepanos Kilisesi arşivleriyle birlikte yanar. Mahalle yeniden imara açılır ve 1850'de tanımlanan plana göre dik açılı yollar, dikdörtgen parsellere oturtulmuş yapılarla batılı tarzda şehirleşmiş mesken alanları inşa edilir. Bu yerleşim, Anadolu topraklarında şehircilik açısından örnek olarak nitelendirilir. Yangın yerinde, beş sene içinde İzmir'in ilk planlı mahallesi doğar. Mahalle dörtgen imar adaları, düz sokakları ve kagir evleriyle Anadolu'nun ilk şehircilik örneklerinden olur.

Yeni Ermeni Mahallesi'ndeki dörtgen adaların haritadaki görünüşü, 1856

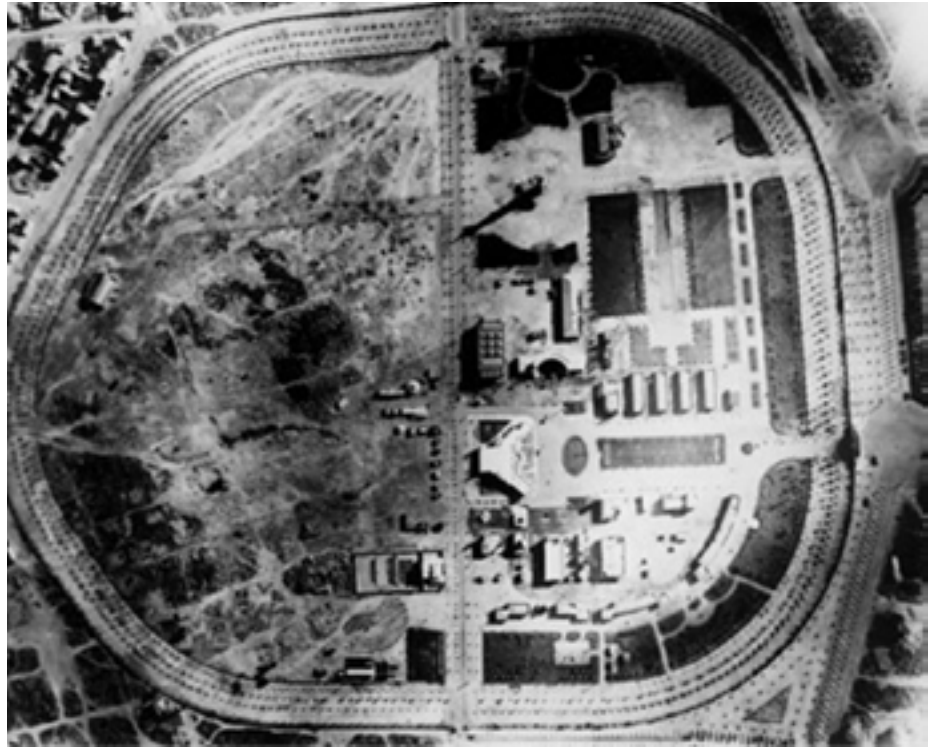
13 Fotoğraf ve bilginin kaynağı <http://www.levantineheritage.com/caravanb.htm>

19.yüzyıl Haynots, arkada Pagos tepesi gözüküyor

Ermeniler toplumsal olarak farklı sosyo-ekonomik sınıflarda olmakla birlikte; cemiyet uluslararası ticarete oldukça güçlüdür. Öyle ki, 1890'lı yıllarda İzmir'in ünlü tüccarlarından Garabet Arabyan Efendi, yabancı tacirlerin de desteğiyle özel borsa girişimini başlatır ve Kordon'da bir borsa binası inşa eder. İzmir'de yaşayan Ermenilerin eğitim, sanat, spor alanlarında da aktif oldukları bilinmektedir. 1880'de Surp Stepanos Kilisesi bahçesinde bir kütüphane binası inşa edilir. Haynots'un kuzeydoğu bölgesinde yer alan Surp Krikor Lusavoriç hastanesi de İzmir Ermenilerinin hayatında önemli bir yer tutar. Bahsedilen kiliseler, hastaneler, eğitim, spor ve sanat mekânlarıyla Haynots'un, Ermeni cemiyetinin can damarlarından

biri olduğu anlaşılmaktadır. 1922 yılında Büyük İzmir Yangını ile birlikte Haynots tamamen kül olur. Yerinde yıllarca molozları kalan Haynots'un yerine, yangından 14 yıl sonra Kültürpark kurulacak ve bu alan İzmir'in büyük şehir parkına ev sahipliği yapacaktır.

Kültürpark Hava Fotoğrafı, 1936. TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi Şener Özler Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi Kaynak: Mesut Özok Arşivi

Haynots'tan Kültürpark'a Dönüşüm Süreci (1936'dan günümüze)

Kültürpark, 1922 İzmir Yangını ile harabeye dönen 360.000 m2 alan üzerinde, 1936 yılında kurulur. Üç yıl sonra genişletilerek 420.000 m2 büyüklüğe ulaşır. Dönemin Belediye Başkanı Behçet Uz tarafından Sovyetler Birliği'ndeki bir örnekten yola çıkılarak yapılan bir parktır bu. Cumhuriyet dönemi İzmir'inin şehir mekânı olarak anılır. Uluslararası İzmir Fuarı da içindedir. İçindeki gazinolar dönemin popüler kültürüne ev sahipliği yapar. Zeki Müren, Ferdi Özbeğen, Gönül Yazar, Ümit Besen gibi dönemin popüler isimlerinin sahnesidir.

1970'lerde Kültürpark'taki etkinlik afişleri

Özellikle 1980'lere kadar Kültürpark, İzmir'in önemli bir kamusal alan haline gelir. 80'lerde, darbe sonrası süreçte fuardaki etkinlikler kısıtlanır. Park içinde yapılaşmalar da artmaya başlar. Süreç içinde sahip olduğu biyoçeşitlilik sebebiyle 1992 yılında doğal sit alanı ilan edilir. 1990'lar, aynı zamanda Kültürpark'taki eğlencenin azalarak fuar sebebiyle şirketlerin yer aldığı bir alan haline gelir ve hemşehrilerin kamusal alanı olma karakterini de yitirmeye başlar. "Kültürpark Projesi" adlı bir proje hazırlanır; proje basında övgü ve güzellmelerle kendine yer bulur. 2015 yılında Uluslararası İzmir Fuarı Gaziemir'e taşınır. 2016 yılında meslek odaları, yerel sivil toplum kuruluşları ve kent konseylerinin katılımıyla Kültürpark Platformu kurulur. Alanın tarihi, kültürel ve doğal değerleriyle; korunması, geliştirilmesi ve bu doğrultuda koruma - kullanma dengesinin sağlanabilmesi için katılımcı bir süreçle Koruma Amaçlı İmar Planı hazırlanması için çalışmaya ve parkın korunması için mücadeleye başlar.

Yerel seçimlerin yaklaştığı bugünlerde, Kültürpark vaatlere konu olmaya; projelerle anılmaya devam etmekle birlikte Kültürpark'ın geçmişi, Haynots ve Ermenileri İzmir'in konuşulmayan konuları arasında kalır.

Basmane Garı ve Çevresi

Aya Konstantina'nın Basmane adını almasının sebebi olan ve şimdi yerinde gar binası bulunan Basmahane, 18. Yılın başında Ermeniler tarafından kurulur. Haynots'un yanı başındadır hatta mahalleye dahil olduğunu söylemek mümkündür. 1838 yılındaki ticaret sözleşmesi sonrası çöker. 1856 yılında yapımına başlanan Basmane Gar binası 1866 yılında hizmete açılır. Basmane Agora Antik Kenti'nden Kemeraltı Çarşısı'na uzanır; Rum evleri,

sinagoglar, kiliseleriyle Yahudi ve Rumların yoğun olarak yaşadığı bir semt olur. İzmir'de Osmanlı döneminde kurulan ilk Yahudi yerleşim alanı, Kadifekale-Değirmendağı etekleri ile Anafartalar Caddeleri arasında kalan topografyadır. İzmir Yahudi Cemaati, bu bölge için Birinci Juderia tanımlamasını kullanır. Basmane, Birinci Juderia'nın önemli bir kısmını kapsamaktadır. Yahudilerin İzmir'deki ilk yerleşim alanı olan, tarihi 17. yüzyıla dayanan Kemeraltı'nın "Havra Sokağı" bu semtte bulunur. Semt, çoğu yok olmakla beraber günümüze ulaşmış dokuz sinagoga ev sahipliği yapar.

Şonsol Sinagogu

Bet Hillel Sinagogu, Rav Palaçı Anı Evi olarak restore edilip ziyarete açılır. Portugal Sinagogu, İzmir Musevi Cemaati Vakfı ile yapılan bir protokolle bir dernek tarafından restore edilerek, sosyal ve kültürel etkinlik merkezi olarak kullanıma açılır. 1841 İzmir yangınında kısmen yanan Şonsol Sinagogu'nun ön cephesi, yakın zamana kadar oto yıkamaya dönüştürülür.

İzmir'in köklü Yahudi ailelerinden biri olan Algazi ailesi tarafından 1724 yılında yaptırılan ve Beth İzrael Sinagogu'ndan sonra İzmir'deki en büyük sinagog olan Algaze Sinagogu ise 1841 büyük yangınından payını alan havralardan biridir. Bakımsızlıktan harabeye dönen Algaze Sinagogu'nda 2007 yılında yapılan restorasyon ile tahribatın bir kısmı giderilir.

Yine aynı bölgede bulunan; İspanyolca yabancı anlamına gelen ve Yabancılar Sinagogu olarak kabul edilen Los Forestoros Sinagogu, yerli Yahudilerin dışında yabancı Yahudilerin de ibadet etmeleri amacıyla 17. yüzyılda Amado ailesi tarafından inşa edilir. Şimdilerde yıkıntıya dönüşmüş durumdadır. Ara sokaklarda olduğu için görülmeyen ve kaderine terk edilen Los Foresteros Sinagogu, uzunca bir süre de kurbanlık tavuk satan depo olarak kullanılır¹⁴.

Algaze Sinagogu, 2021

14 <https://www.evrensel.net/haber/300623/basmanenin-tarihi-ve-mimari-zenginligi-kayboluyor>

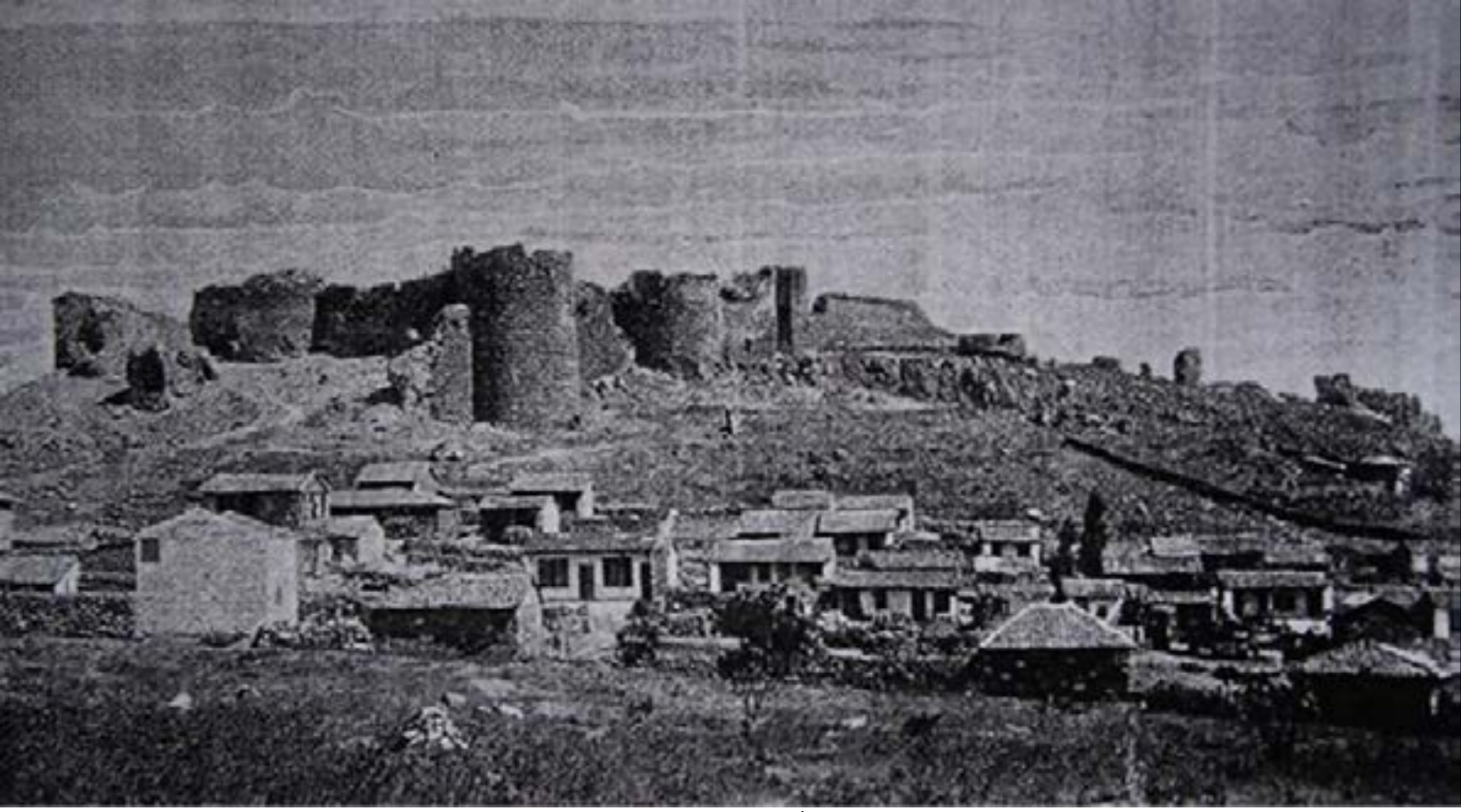
Tarihi Manisa Akhisar Otel'i'nin iç kısmı. Mavi kapılar, otel odalarının kapılarını gösteriyor.

Bölgenin, eski Yahudi Mahallesi'nin ara sokaklarında kortejolar bulunur. İzmirliğin Yavuthane adını verdiği, Seferad Yahudilerinin ise Avlu anlamına gelen Kortejo dediği Yahudi evleri 17.yüzyılda Yahudilerin çok yoğun yaşadığı Basmane semtinin birçok yerinde hâlâ karşımıza çıkar. Kortejolar, tek bir giriş kapısı bulunan, ortak bir avlusu ve alt, üst birer odası bulunan bir nevi "komün" yaşam evleri özelliğini taşır. Günümüzde kortejoların bir kısmı mülteci ve göçmenlere, yoksullara ev sahipliği yapar. Bunlardan en bilineni, Tarihi Manisa Akhisar Otel'i'dir.

Birinci Juderia bölgesi 1922 İzmir Yangınından etkilenmemiş de olsa bölgede işletme sahibi olan Yahudiler büyük maddi kayba uğrar. Şehirdeki tek millet, tek dil ve tek din politikalarının ve yaptırımlarının da etkisiyle İzmir'deki Yahudi nüfus şehirden Avrupa ya da Güney Amerika ülkelerine; 1948'de İsrail'in kuruluşunun ardından 1960'lara kadar, İzmir'de kalan nüfusun büyük bir kısmı da İsrail'e göç eder.

Tarihi Manisa Akhisar Otel'i avlusu

Ermenilerin İzmir'deki ilk yerleşim alanlarından Kadifekale

Ermeni mekânlarından Surp Stepanos Kilisesi, 1863'de inşa edilen bir bazilika olma özelliğini taşır. Kilisenin yanında ise Surp Mesrop Erkek Okulu ve Surp Hırıpsime Kız Okulu bulunmaktayken, 1915 Ermeni soykırımı sonrasında İzmir'in Ermeni sakinlerinin bir kısmı tehcir edilir ve kilisenin cemaati azalır. 1922 senesindeki Büyük İzmir Yangını'ndan kaçan Ermeniler korunmak amacıyla özellikle bu kiliseye sığınır ancak kilise yangında yok olur.

Bıçakçı Han gibi 19. yy'dan kalma Osmanlı kervansarayları, günümüze kadar ulaşan ve bir dönem Ermeni Ortodoksların da tek ibadethaneleri yandığı için ibadet yeri olarak kullandıkları; günümüze kadar ulaşan ve günümüzde sanatsal aktiviteler için kullanılan Aziz Vukolos Kilisesi Basmane'de bulunmaktadır. Semt sınırlarını tek olarak tarif etmek güçtür; Haynots Ermeni Mahallesi'nin bir kısmı da Basmane'ye dahildir. Günümüzde Basmane çevresi Afrika ülkelerinden gelen kayıtsız göçmenlerin, geçici koruma kapsamında olan ve artık yaşamını İzmir'de kuran Suriyeliler, Afganlar, Filistinliler ve çeşitli ülkelerden gelen insanların, Türkiyeli kent yoksullarının yaşam alanıdır.

Eski Ermeni Yerleşiminden Girit ve sonra Kürt yerleşimine, Kadifekale (Pagos Tepesi)

Ermenilerin 1500'lü yıllarda şehirde ilk yerleştiği yerlerden biri olarak bilinen Kadifekale, İzmir'de önemli bir göç bölgesi olarak karşımıza çıkar. 1922 öncesinde Kadifekale etekleri Müslüman Türklerin yerleşim alanı olur. 1924'te mübadele ile gelen, mal varlığı olmayan Giritliler Kadifekale eteklerine yerleşirler. 1950'lerde Erzurum, Tokat ve Konya'dan gelenler, 1970 sonrasında zorunlu göç sebebiyle Mardin'den gelen Kürtler Kadifekale'ye yerleşir. 1980'lerde Mardin kökenli göçmen sayısı baskın hale gelir. Mardinlilerin yoğunluğundan dolayı mahalle "Küçük Mardin" olarak anılır. Kadifekale, şehrin hem en eski yerleşim birimlerinden biri hem de şehirde gecekondulaşmanın yaşandığı ilk semtidir.

Bir dönem Giritli mübadillerle Mardinli Kürtlerin birlikte yaşam alanı olan Kadifekale;

Liman'dan Kadifekale'ye doğru bir bakış

İzmir'de oldukça ünlü olan ve Mardinlilerle anılan midye kültürü ile paylaşımı günümüze ulaştırır: Mardinliler, Kadifekale'ye yerleştiklerinde Girit'te meşhur bir yemek olan midye dolması yapmayı öğrenir; Giritlilerle birlikte bunu meslek olarak icra etmeye başlarlar. Giritliler Kadifekale'den gittikten sonra da devam ettirir ve günümüze kadar ulaştırırlar.

1978'de Bakanlar Kurulu, Kadifekale'nin "ıslah edilmesine" karar verir. Birçok ev boşaltılır ve burada yaşayanlar başka semtlere yerleşir. 1991 yılında Kadifekale'nin içi 1. Derece Arkeolojik Sit alanı, çevresi ise Koruma Alanı olarak onaylanır. 2006 yılında kamulaştırma kararı alınır ve yaklaşık 13 bin metrekarelik alan İzmir Büyükşehir Belediyesi tarafından satın alınır. Aynı yıl Kadifekale'ye bakan bir Atatürk maski inşa edilir. Heykel, 42 metre ile Türkiye'nin en büyük heykeli olur. 2007 yılında Kadifekale Kentsel Dönüşüm Projesi kapsamında bölgedeki konutların bir kısmı boşaltılır ve ailelerin birçoğu İzmir'in Karabağlar ilçesinde yer alan Uzundere Toplu Konut Alanına taşınır. Mahallenin tamamının heyelan bölgesi olmadığına dair bilirkişi raporu olmasına rağmen yıkımı gerçekleşir ve orada yaşayan Kürt nüfus büyük ölçüde yerinden edilir. Mahallenin kalan bölgelerinde günümüzde Mardinli Kürtler ile Afrikalı ve Suriyeli göçmenler yaşamaktadır.

"Oraya o mask yapılıncaya neler düşünülmüş bilinmez ama Kürtler her sabah uyandığında ve yüzünü çevirdiğinde işte bu koca maskla karşılaşıyordu. Sonra karşılaştıkları şey yıkım oldu!" BirGün gazetesi, 3 Ekim 2014

Kadifekale İzmir'de Newroz ateşi olup yanan Rahşan'ın hikayesini de hafızasında barındırır. 17 yaşında olan Rahşan Demirel, 22 Mart 1992'de sabah kalkıp Kadifekale'ye çıkar. Evden çıkmadan önce de bir karton parçasına, «Ben kendimi Newroz yapıyorum Kadifekale'de. Cizre, Mardin ve Nusaybin'in cevabını vermek zorundayım. Bana sahip çıkın. İsmet Sezgin'e haber veriyorum Newroz kutlanacak... Lastikle olmazsa bile, canımızla kutlanacak!» notunu yazarak bırakır ve kendini Kadifekale'de yakar. O zamana kadar yalnızca Kadifekale ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı diğer bölgelerde kutlanan Newroz, Gündoğdu meydanına taşınır. 2021'de, HDP İzmir İl Örgütü binasında katledilen Deniz Poyraz'ın cenaze töreni de binlerce kişinin katılımıyla, Kadifekale'de gerçekleştirilir.

Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Hastanesi'nden Basmane Çukuru'na

İzmir'de 17. yüzyılda sayıları giderek artmış olan Ermeni göçmenler, Haynots Ermeni mahallesinde misafirhane veya oda denilen mekânlara yerleştirilir. İlerleyen süreçte misafirhane veya oda denilen bu mekânların bulunduğu alana hastane işlevi görecektir olan iki katlı ve on odalı bir bina inşa edilir. 18. yüzyılda yaşanan veba salgınları bu alanda daha geniş çaplı hizmet verecek bir hastane ihtiyacını doğurunca bina ek mekânlar ile genişletilir ve zamanla harap olan kısımları yenilenerek, 1801 yılında Ermeni Surp Krikor Lusavoriç Hastanesi (Ermeni Surp Krikor Milli Hastanesi) bu koşullar altında kurulur.¹⁵

Surp Krikor Lusavoriç Hastanesi

1879 yılında genişletilerek yüz yirmi yataklı bir hastane olarak açılır. Hastane, yaşlı ve yoksulları barındıran bir hayır kurumu gibi görev yapar¹⁶. Hastane 1922 Büyük İzmir Yangını'nda, içinde tedavi gören hastalarıyla birlikte yanar ve yok olur. Hastanenin molozları da yıllarca yerinde kalır.

1925 yılında yangın alanı için imar planı hazırlanarak arsalar satışa çıkarılır. Bir kısmı belediye ve resmi kurumlara dağıtılır. Hastanenin bulunduğu alan İzmir Belediyesi'ne verilir. Uzun yıllar boyunca İzmir Şehir Otogarı olarak kullanılır. 1975 yılında Otogarın kısmen Halkapınara taşınması ile 80'li yıllara kadar ESHOT garajı olarak işlev görür. 1997 yılında İzmir Belediyesi kendine ayırdığı %18'lik hisse dışında kalan alanı satışa çıkarır. Buraya dikilecek gökdelen için projeler hazırlanır ve derin bir çukur kazılır ama imar kurallarına aykırı olduğu için itiraz edilir, yargı kararıyla inşaat durdurulur. 2001 yılındaki ekonomik krizde arsa hissedarı firmaların borçlarından dolayı arazi Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na geçer ve çukurun hikayesi sürer.¹⁷ Alan, günümüze çukur halinde ulaşır.

15 Beyru, Rauf (2005)'dan alıntılanan <https://ayrintidergi.com.tr/kulturel-miras-baglaminda-politika-ve-mekân/>

16 Cumhuriyet Öncesi Dönemde İzmir Hastanelerinin Mekânsal Gelişimi'nden alıntılanan Talat Ulusoy

17 Bu konuyla ilgili İzmir Dayanışma Akademisi'nin hazırladığı belgesel çalışmasında meselenin son 40 yılı özetleniyor:

Günümüzde, Basmane çukuruna ne olacağı yerel siyasetin seçim propagandalarında hala baş çekiyor. Çukurun geçmişinde bir Ermeni hastanesi olduğu ve içinde hastalarıyla birlikte yakıldığı ise İzmir’de anılmayan, konuşulmayan bir konu.

Basmane Çukuru'nün günümüzden kuş bakışı fotoğrafı

Mortakya Rum Mahallesi'nden Teneke Mahallesi'ne

Mortakya, İzmir Yangını'nda yok olan Rum Mahallelerinden biridir. Eskiden orada bulunduğu rivayet edilen Rum Mezarlığı'ndan adını alan, Rumca “Ölüler Yeri” anlamındaki Mortakiya'dan dönüşen adıyla Murtake, bilinen kullanımı ile Teneke Mahallesi, resmi adıyla Ege Mahallesi/Kahramanlar, İzmir yangınından kısa bir süre sonra Selanik'ten mübadele ile

gelen Romanlar tarafından yeniden yaşam bulur.

1887-94 yıllarında inşa edilmiş Aya Tryfon kilisesi; Mortakya'nın merkezi civarında yer alan ve 1860-1878 yılları arasında inşa edilen Metamorfosis Sotiros kilisesi ve St. Roch Şapeli, İzmir yangınıyla

birlikte yok olur. Şu an atıl bir biçimde duran ve Mortakya'nın alanında 1910 yılında inşa edilen Agios Ioannis stan Alygaria Paraxysmou kilisesi'nden kalan ise fotoğraftaki gibidir.

1970'lerin başında Romanların barınma koşullarının iyileştirilmesi amacıyla mahallenin bir kısmına İzmir Belediyesi tarafından 4 katlı sosyal konut blokları inşa edilmeye başlanır. 12 bloğun yapılması planlanır, ancak bunlardan 7 tanesi bitirilebilir. Mortakya Rum Mahallesi, Ege Mahallesi'nin geçmişine dair çok detaylı bilgi edinilememekle birlikte, bu mekânı seçmemin sebebi yangınla Rumların; kentsel dönüşüm ve "soylulaştırma" ile Romanların yerinden edilmesidir. Yangınla yok olan mahalle, bir sonraki yıkımını ise kentsel dönüşüm ile yaşamıştır.

SONUÇ NİYETİNE, DEĞERLENDİRME

Çalışma kapsamında seçtiğim mekânların tümünde yaşayanlar değişmekte ve yerinden edilmektedir. Yüzyıl önce ulus devlet süreci; gitgide gücünü arttıran sermaye baskısı aynı sonuçları üretmeye devam etmektedir. Geçmişte İzmir'in üçte ikisini adeta yok eden İzmir yangını sonrası, mekânın nasıl yeniden üretildiğine baktığımızda uygulanan yöntemlerin unutturmakla sonuçlandığını görmekteyiz. Haynots'un kül olmasından on dört yıl sonra şehrin eğlence, dinlence alanına dönüştürülen Kültürpark'ta ne yazık ki hatırlatmaya yönelik bir iz bulamıyoruz. Hastalarıyla yakılan Ermeni hastanesi'nin yeri, sadece sermayenin çekişmesi sonucu oluşan o büyük çukur ve rant ile anılıyor. Kadifekale ile Mortakya ortak bir araçla; kentsel dönüşüm politikalarıyla yıkıma maruz kalıyor ve zorunlu göçle gelenler kentin merkezinden tasfiye ediliyor. Basmane çevresinde, yanmayan ve günümüze ulaşan yapılarda dahi hafızayı okumamız güçleşiyor. İzmir'in yerinden edilmiş cemaatlerinin çok çeşitli olduğu ortadadır. Çok dilli, çok kültürlü, çok yaşamlı İzmir'in izleri gizlense de günümüze ulaşır ama buna ulaşabilmek için yemeklerinden, alışkanlıklarından veya mekânlarından İzmir'in hafızasının peşine düşmek, araştırmak gerekir.

Unutturmak için bazen yüz yıl öncesiyle aynı yöntemler kullanılır: Sokak isimlerinin değiştirilmesi; tabelaların Türkçe'ye çevrilmesi gibi...Zira İzmir'de 1922 sonrası sokak isimlerini değiştirmek ve Türkçeleştirmek meclis gündeminde görüşülür ve karara bağlanır. "Cumhuriyet rejimine uymayan mahalle adları değiştirmek için kurulan komisyonun çalışmalarıyla Frenk Sokağı olarak bilinen sokak Mahmudiye diye başlar, Sultaniye ve ardından Teşrifîye adını alıp devam eder ve Mesudiye adıyla biter. İşin zor yanı Türkçe isim kıtlığından doğar ve bir seçenek daha önerilir: Sokaklar numaralandırılsın! Çok dilli, çok dinli, çok renkli izmir'den "tek dil, tek din, tek renk ve rakamlar" şehrine ulaşılmıştır artık."¹⁸ Sokak ismiyle dahi hatırlatmaz İzmir. Yakın dönemde benzer bulduğum bir uygulama da; Basmane'de, dükkanlardaki Arapça tabelaların sökülmesidir. Hatırlamadıkça tarih kendini tekrar etmektedir. Tek dilli, tek kimlikli gösterilse de İzmir tek dilli, tek dinli ve tek kimlikli olmamıştır. Yemeği, müziği, kullanılan kelimeleri, mekânları İzmir'in hafızasından izler taşır; Atina'ya sığınan Rumların Nea Smyrni ismiyle bir semt yaratması da bir hatırlama çağrısı olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- T. Ulusoy, Saklı İzmir Mekân Hikayeleri. Sakin Kitap 2022.
H. Lefebvre, Şehir Hakkı. Sel Yayıncılık 2015.
K. Politis, Yitik Kentin Kırk Yılı. Belge Yayınları, 1992.
H. Georgelin, Smyrna'nın Sonu: İzmir'de Kozmopolitizm'den Milliyetçiliğe.
Bir Zamanlar Yayıncılık, 2008.
Ç. Yiğit, İzmir 1900. Esiad, 2014
D. Mitchell, Kent Hakkı: Sosyal Adalet ve Kamusal Alan Mücadelesi. Ayrıntı Yayınları
İZMİR 1914 Aydın Vilayeti 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi
E. Serçe, Kebikeç Dergisi Sayı 4. 1996

<https://kulturenvanteri.com/tr/>
<https://www.birgun.net/haber/basmane-cukuru-ndaki-ozel-hisselerin-tumu-hileli-308238>
<http://www.levantineheritage.com>
<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/3319/gvur-izmirin-ermenileri>
<https://ayrintidergi.com.tr/kulturel-miras-baglaminda-politika-ve-mekân/>
<https://www.birgun.net/haber/bakanlarin-afetine-maruz-kalan-bolge-kadifekale>
<https://www.evrensel.net/haber/300623/basmanenin-tarihi-ve-mimari-zenginligi-kayboluyor>
<https://www.stjohnarmenianchurch.org/the-catastrophe-of-smyrna/>
https://www.youtube.com/watch?v=_ivg6nDGSx8

- sf.6 "Smyrna Felaketi" tablosu: <https://www.stjohnarmenianchurch.org/the-catastrophe-of-smyrna/>
sf. 7 1856 tarihli haritadan ayrıntı İ. Gencer "Common cultural heritage in two Ottoman ports: Smyrna and Salonica", 2013.
sf. 8 Kartpostal: <http://www.levantineheritage.com>
sf. 9 BirGün Gazetesi, "Fuar İzmir'in kalbidir, dokunmayın...", 19.02.2012.
sf. 10 Şonsol Sinagogu, https://maphub.net/media/images/t/xa/txacmpzloqszilzm/768_576.jpg
Poulimenos
sf. 10 Algazi Sinagogu, <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/algazi-sinagogu>
sf. 11 Otelin fotoğrafları kendi web sitesinden alınmıştır.
sf. 12 Fotoğraf, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/3319/gvur-izmirin-ermenileri>
sf. 13 İlk fotoğraf <http://www.levantineheritage.com>
sf. 13 İkinci fotoğraf, BirGün Gazetesi
sf. 14 Fotoğraf, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/3319/gvur-izmirin-ermenileri>
sf. 15 İlk fotoğraf, BirGün gazetesi, <https://www.birgun.net/haber/basmane-cukuru-ndaki-ozel-hisselerin-tumu-hileli-308238>
sf. 15 İkinci fotoğraf, <http://www.levantineheritage.com/alygaria.htm>
sf. 16 <http://www.levantineheritage.com/alygaria.htm>